

ВОЛИНЬ — історико-географічний край у північно-західній частині України. Розташована між *Поділлям* на Півдні, *Поліссям* на Півночі, річкою Західний Буг на Заході і верхів'ями річок Тетерів та Уж на Сході. За сучасним адміністративним поділом охоплює території Волинської, Рівненської, Житомирської й північні райони Тернопільської і Хмельницької обл., займаючи площу понад 70 тис. км² із населенням бл. 4-х млн осіб. У такому розумінні вживається і термін «Велика Волинь», на відміну від поширеного вузького значення поняття «Волинь» — як Волинська обл.

Поверхня В. рівнинна, на її території перетинаються два основні українські краєвиди: льодовиковий (властивий для Полісся) і плитовий (властивий для Поділля). Клімат помірно континентальний. Історично В. була вкрита лісами (здебільшого мішаними). Початки заселення В. сягають палеолітичної доби. У 7–10 ст. цю територію населяли протоукраїнські племена дулібів, бужан і волинян. Назва краю походить від назви давнього м. Волинь, що знаходилось на західному березі Бугу (нині у Грубешівському пов. Люблінського воєводства Польщі). Наприкінці 10 ст. князь Володимир Великий приєднав В. до Київської Русі і заснував м. Володимир (княжа В. охоплювала також *Берестейщину*, *Холмщину* і *Підляшшя*). 1199 князь Роман Мстиславич об'єднав В. з *Галичиною*, заснувавши Галицько-Волинську державу. Від 1349 В., окрім Холмщини, яка від 1377 перебувала під владою Польського королівства, належала синові литовського князя Гедиміна — Дмитру-Любарту. Вона зберігала статус князівства до смерті князя Свидригайла (1452). У 1452–1569 — складова частина Великого князівства Литовського, після укладення Люблін. унії 1569 — *Волинське воєводство* у складі Речі Посполитої. Поступово В. стала одним із осередків релігійних дискусій, центром розповсюдження греко-католицизму, тереном активної діяльності братств, розвитку науки, друкарства, чому сприяла, зокрема, заснована 1576 *Острозька академія*.

Хоча В. не входила до козацьких територій, під час Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького тут відбулися битви під Вишнівцем (1648), Збаражем (1649), Берестечком (1651). За часів Руїни українська шляхта В. втратила своє політичне значення. Після 2-го (1793) і 3-го (1795) поділів Польщі В. — у складі Російської імперії (окрім південної частини Кременецького пов. з м. Збараж, що відійшла до Австрії). 1793 тут утворилось Ізяславське (від 1795 — Волин.) намісництво з адміністративним центром у м. Ізяслав, яке 1797 перетворено на *Волинську губернію*, що разом з Київською та Подільською губерніями

становила Південно-Західний край. Після польського повстання 1830 — у складі Київського генерал-губернаторства.

Оскільки провідну роль в економічному й освітньому житті краю відігравала польська шляхта (центром польськомовної освіти був Крем'янецький ліцей), російський уряд докладав чимало зусиль для зменшення польського впливу в краї, зокрема закривав католицькі монастирі, 1838 скасував греко-католицьку церкву і застосування у судах Литовських статутів. Скасування кріпосного права 1861 і поразка польського повстання 1863 спричинили подальше послаблення позицій польської шляхти, натомість В. стала тереном чеської і німецької колонізації.

Волинь у першій половині 20 ст.

На поч. 20 ст. активізувався український культурно-освітній рух. 1906 засновано осередок товариства «Просвіта» у Житомирі, від 1911 діяли губернського і повітового земства, функціонував українознавчий гурток при Волинській духовній семінарії, істотну роль відігравала споживча і кредитна кооперація. Пожвавленню краєзнавчого руху сприяли діяльність *Товариства дослідників Волині*, *Волинського церковно-археологічного товариства*, створення музеїв у Житомирі (1900) і с. Городок (1902). Праці з історії краю з'являлися на сторінках г. «*Волинські епархіальні вѣдомости*», з якими співпрацювали М. Теодорович, О. Фотинський, В. Кравченко. У Житомирі, Почаєві та інших містах діяли друкарні, в багатьох містечках працювали єврейські школи. Волинська епархія була однією з найбільших і найбагатших епархій РПЦ. 1907 вона налічувала понад 1800 парафій, 4 жіночих і 10 чоловічих монастирів. На поч. 20 ст., коли єпископом став *Антоній* (Храповицький), тут виникли осередки російської імперської пропаганди, зокрема при Почаївській лаврі.

За переписом 1897 населення В. складало:

- 70,1 % — українці,
- 13,2 % — євреї,
- 6,2 % — поляки,
- 5,7 % — німці,
- 3,5 % — росіяни,
- 0,9 % — чехи,
- 0,1 % — білоруси.

В. мала найнижчий рівень урбанізації серед українських губерній — 7,8 %, при цьому більшість міського населення становили євреї (51 %) і поляки (7,6 %).

Під час 1-ї світової війни В. зазнала великих втрат, оскільки у ході відступу російських військ значна частина населення була евакуйована Схід. У районах, зайнятих австро-угорською армією, 1915–16 розгорнуло освітню діяльність Бюро культурної помочі для українського населення зайнятих земель, яким керував [І. Крип'якевич](#), при сприянні Союзу визволення України на Західній Волині було відкрито бл. 50-ти українських шкіл. 1918 у Луцьку засновано приватну українську гімназію. Під час воєнних дій 1918–20 В. входила до складу УНР і Української Держави та була ареною збройної боротьби Армії УНР з польськими і більшовицькими військами. За часів УНР губернським комісаром УЦР в Житомирі був [А. В'язлов](#). Навесні 1919 Рівне стало на деякий час місцем перебування уряду УНР. За Ризькою мирною угодою 1921 В. була поділена: Східна увійшла до УСРР, Західна — до Польщі. В УСРР на території колишньої Волинської губ. утворено Житомирський, Новоград-Волинський і Шепетівський округи, які 1937 об'єднані у Житомирській обл. У міжвоєнній Польщі із західної частини В. утворено Волинське воєводство. За переписом 1931 (частково фальсифікаційний характер якого щодо нацменшин визнавали навіть офіційні чинники) тут мешкало 2085 тис. осіб, з них православних — 1455 тис., римо-католиків — 328 тис., євреїв — 208 тис., євангелістів — 53 тис., греко-католиків — 11 тис. Рідною мовою українську та «руську» назвали бл. 1426 тис., польську — 346 тис., єврейську — 205 тис., німецьку — 47 тис., чеську — 31 тис., російську — 23 тис., білоруську — 2 тис. осіб. Маючи безперечну кількісну перевагу в краї, українці становили лише бл. 20 % населення міст.

1928 воєводою В. став [Г. Юзефський](#), який вважав, що український рух стоїть перед альтернативою вибору між Польщею і Росією, а запорукою його пропольської орієнтації є зміна польської політики щодо українців. Його дії були спрямовані на державну асиміляцію українців, при якій (за умови лояльності до польської влади) дозволявся обмежений розвиток української культури. З цією метою 1931 було створено [Волинське українське об'єднання](#), яке, однак, не мало істотного впливу на місцеве населення. Основні складові політики [Г. Юзефського](#) — розвиток місцевого самоврядування, ширше ознайомлення українців з польською культурою, максимальна ізоляція В. від Східної Галичини та її національного руху. Систему заходів, спрямованих на ізоляцію культурного і політичного життя В. від Галичини, умовно називали «Сокальським кордоном». Воєвода розширив вивчення української мови у польських школах, заклавши, натомість, до 1935 всі осередки товариства «Просвіта», які вважав політичними структурами. Замість них створювалися «Просвітянські хати». Загалом «волинський експеримент» завершився невдачею через вороже ставлення до нього польського населення В., перейнятого націоналістичною ідеологією, а також через не-

спроможність воєводи стримати поширення української самосвідомості (незважаючи на «Сокальський кордон», тут існували численні організації КПЗУ і ОУН).

На В. набирала сили і рух за українізацію православної Церкви, серед активних діячів якого — єпископ [Полікарп](#) (Сікорський), [І. Власовський](#), [А. Річинський](#). Товариство ім. П. Могили, засноване в Луцьку 1931, видавало богослужбну літературу українською мовою, а також часопис «За соборність» (ред. [І. Власовський](#)). 1927 у Луцьку відбувся Український православний церковний конгрес, учасники якого висловилися за соборноправний устрій з участю віруючих в управлінні Церквою та врахування національних вимог у внутрішньому житті Церкви, мові її богослужінь й персональному доборі ієрархів. Проукраїнським курсом відзначалася і Волинська духовна семінарія у Крем'янці, відколи її ректором став о. П. Табінський (1927). Часткову українізацію Церкви підтримував і [Г. Юзевський](#), якого у 1938 замінив відверто антиукраїнськи налаштований [А. Гауке-Новак](#). Починаючи від 1935 на зміну політиці державної асиміляції прийшла політика етнічної асиміляції та насильницького насадження католицизму на Холмщині, Підляшші і, частково, на В. (особливо у прикордонній смузі).

Волинь в часи Другої світової війни

У вересні 1939 тер. В., яка перебувала у складі Польщі, зайняла радянська армія. 22 жовтня 1939 тут відбулися вибори до Народних зборів Західної України, що проголосили «возз'єднання» В. і Галичини з УРСР. На території В. було утворено Волинську і Рівненську обл. (Крем'янецьчина відійшла до Тернопільської обл.). Регіон зазнав жорстокого терору під час відступу рад. військ влітку 1941, який супроводжувався масовими розстрілами. Восени 1941 німці приєднали В. до Райхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному. Після відступу радянської армії у багатьох містах і селах В. українці організували місцеві управи, незабаром замінені німецькою окупаційною адміністрацією. Хоча на перешкоді спробам налагодити релігійне і культурно-освітнє життя став нацистський терор щодо української інтелігенції, 1942 луцький єпископ [Полікарп](#) (Сікорський) відновив УАПЦ, ліквідовану в УСРР 1930; були висвячені два єпископи-українці — [Н. Абрамович](#) та [Ігор](#) (Губа) для відродження УАПЦ в Україні, а також єпископ [В'ячеслав](#) (Лісицький) для опіки над православними чехами. Щоб запобігти створенню єдиної української Церкви, німецькі окупанти не допускали на В. архієпископа [Іларіона](#) (Огієнка). Під час 2-ї світової війни на території В. діяли «Поліська Січ» [Т. Бульби](#) (Боровця), згодом реорганізована в Українську народно-революційну армію, УПА, радянські партизанські загони і польське збройне підпілля. Розпочаті навесні 1943 бойові дії, консолідовані під керівництвом ОУН(б) УПА на В. та Поліссі, призвели до

ліквідації німецької адміністрації у деяких місцевостях й проголошення тимчасової української військової влади та налагодження цивільних органів управління. У листопаді 1943 на Житомирщині засновано [Антибільшовицький блок народів](#). Боротьбу проти радянського тоталітаризму на території В. УПА продовжувала до поч. 1950-х рр.

За часів нацистської окупації Західна В. була основним тереном збройного польсько-українського конфлікту, відомого як **волинська трагедія**. Його передумовами стали непримиренність позицій українських політичних сил, які прагнули створити незалежну українську державу, і польське підпілля, яке ставило основним своїм завданням відновлення польської влади у Західній Волині. Спалах відкритої партизанської боротьби українського підпілля з німцями, радянськими партизанами та польськими збройними структурами навесні 1943 прискорила провокація радянських партизан, які підкидали гестапо компрометуючі матеріали на українських поліцаїв, пов'язаних з ОУН. Збройні сутички підпільних формацій супроводжувалися масовим нищенням польських і українських сіл, вбивствами невинних людей.

Після 2-ї світової війни внаслідок «обмінів населенням» між СРСР і Польщею Західна В. стала практично моноетнічним районом, зокрема у 1979 етнічний склад В. становив:

- 90 % українців,
- 5,6 % росіян,
- 2,4 % поляків,
- 0,9 % євреїв,
- 0,8 % білорусів.

У складі УРСР відновлено Волинську, Житомирську і Рівненську обл. Західної В., як і інші регіони, що увійшли до складу УРСР у 1939–45 (зокрема Закарпаття, Північна Буковина, Бессарабія), зазнала колективізації і репресій. Було розстріляно, ув'язнено і вивезено понад 100 священнослужителів УАПЦ і УГКЦ, решту примусили до каяття і переходу в РПЦ. Радянська індустріалізація спрямовувалася головню на використання природних ресурсів краю, внаслідок чого тут будували шахти, підприємства деревообробної, харчової та легкої промисловостей. Вперше у структурі розміщення людності цих областей почало переважати міське населення. Водночас через високу питому вагу сільське населення Волинської і Рівненської областей є одними з небагатьох в Україні, де порівняно з 1989 зафіксовано певний, хоч і незначний, приріст населення.

Пам'ятки історії і культури

На території В. збереглися численні пам'ятки історії і культури. У Луцьку — Верхній замок (13–14 ст.), монастир єзуїтів (1610), Покровська церква (15 ст.), Хрестовоздвиженська церква (1617–20), костел бернардинців (1752); у Володимирі-Волинському — рештки фортечних валів (12–13 ст.), Успенський собор (1157–60), церква св. Василя (кін. 13 — поч. 14 ст.), палати єпископів (16 ст.); у Житомир. обл. — *Радомишльська стоянка і Райковецьке городище*, церква св. Василя в Овручі (кін. 12 — поч. 13 ст.), костел (18 ст.) і кафедральний собор (19 ст.) у Житомирі, руїни фортеці-монастиря (1672–1787) у Бердичеві; в Острозі — оборонні споруди 15–16 ст. (зокрема Кругла башта 16 ст.), Богоявленська церква (15–19 ст.), у Дубні — замок і вали (16–17 ст.), у Берестечку — заповідник «Козацькі могили», у Рівному — дерев'яна Успенська церква (1756); Дерманський (кін. 15 ст.) і Межирицький (15 ст.) монастирі. З В. пов'язані життя і творчість *Українки Лесі*, Т. Костюшка, О. Лятуринської, Л. Мосендза, У. Самчука, В. Липинського, В. Липського, В. Короленка, С. Корольова, М. Островського.

Див. також [Волинська губернія](#), [Волинська область](#), [Волинське воєводство](#).

Рекомендована література

1. Пастернак Я. Найстаріші часи Волині. Вінніпеґ, 1952;
2. Левкович І. Нарис історії Волинської землі. Вінніпеґ, 1954;
3. W. Mędrzecki. Województwo wołyńskie 1921–1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław, 1988;
4. Велика Волинь: Краєзнавчі праці. Ж., 1994;
5. J. Kęsik. Województwo wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów // Przegląd Wschodni. 1997. № 1;
6. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ті рр. XX ст.). Лц., 2000;
7. Данилюк А. Г. Волинь: Пам'ятки народної архітектури. Лц., 2000;
8. Z. Zaporowski. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. Lublin, 2000;
9. Крип'якевич І. Українські школи на Волині // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Л., 2001;
10. Волинь і Холмщина 1938–1947: Польсько-українське протистояння та його відлуння. Л., 2003;
11. Кучерепа М. До генезису конфлікту: Українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // Україна: Культурна спадщина, нац. свідомість, державність. Л., 2003. Вип. 10.

[А. В. Портнов](#)

Бібліографічний опис:

Волинь / А. В. Портнов // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-27614>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).